

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ

وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ

ز

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

مبانی و راهکارهای تربیت اخلاقی در قرآن کریم

استاد راهنما:

حجة الاسلام و المسلمین دکتر حسن نقی زاده

استاد مشاور:

حجة الاسلام و المسلمین دکتر سید جواد قندیلی

فاطمه رضاداد

بهار ۱۳۹۰

تقدیم:

مشتاق و مفتخرم که این اثر را

به حضرت «ابو الفضائل»،

سقاّی آب و ادب،

تسلیم امر حضرت رب،

اسطوره انسانیت،

جدّی فضیلت،

یکّه تاز عرصه رادمردی

و علمدار حرّیت و آزادگی

تقدیم دارم.

«درود سبز و شکوفای نخل‌ها بر او

که دست‌های بلندش

چو آیه‌های «کتاب کریم» پر معناست».

نام: فاطمه

نام خانوادگی دانشجو: رضاداد

استاد یا استادان راهنما: حجة الاسلام والمسلمین دکتر حسن نقی زاده

استاد یا استادان مشاور: حجة الاسلام والمسلمین دکتر غلامعلی قندیلی

دانشکده: الهیات و معارف اسلامی رشته: الهیات گرایش: علوم قرآن و حدیث مقطع: کارشناسی ارشد

تعداد صفحات: ۳۴۲

تاریخ دفاع: ۱۳۹۰/۳/۱۱

عنوان پایان نامه: مبانی و راهکارهای تربیت اخلاقی در قرآن کریم.

کلید واژه‌ها: قرآن، اخلاق، تربیت اخلاقی، توحید، خداگرایی.

چکیده:

مروری بر سیر تطور اندیشه بشری از تکاپوی مدام او برای دستیابی به حیاتی اخلاقی حکایت می‌کند؛ تکاپویی که اغلب به دلیل انقطاع از مبدأ وحی، بر سبیل آزمون و خطا ره می‌سپرد و همین افت و خیز مدام، وی را در نیل به تنزه اخلاقی ناکام می‌گذارد. مشاهده این ناکامیها در طول تاریخ، روشنگر ضرورت رجوع به مکاتب و حیانی برای نیل به حیاتی انسانی است که در این میان، مکتب تربیتی قرآن به دلیل جامعیت برخاسته از سرّ خاتمیت، از بیشترین اهمیت برخوردار است.

پژوهش حاضر، با نگاهی قرآن‌پژوهانه و با بهره‌گیری از شیوه توصیفی-تحلیلی و روش کتابخانه‌ای و اسنادی، به بررسی مبانی و راهکارهای تربیت اخلاقی در قرآن کریم می‌پردازد و از رهگذر تتبع در آیات، شاهراه اصلی تحقق بخشی به ارزشهای اخلاقی در عینیت حیات فردی و اجتماعی را به بحث و گفتگو می‌نشیند.

هدف اصلی از این پژوهش، تبیین محور و شاهراه اصلی اصلاح و تربیت اخلاقی در قرآن کریم، ارزیابی برخی دیدگاههای مطرح در این عرصه و بهره‌گیری از رهنمودهای قرآن برای نجات انسان از بحران اخلاقی موجود در جهان معاصر است.

از حاصل این پژوهش می‌توان چنین نتیجه گرفت که در مکتب تربیتی قرآن، توحید ناب، یگانه محور اصلی نزاهت روح، و خداگرایی، تنها شاهراه اصلی تربیت اخلاقی است که آدمی را تا برترین مراتب تنزه اخلاقی اوج می‌دهد.

امضاء استاد یا استادان راهنما:

فهرست مطالب

فهرست مطالب پنج

پیشگفتار یازده

مقدمه

۱. تعریف مسئله و تبیین موضوع پژوهش ۲
۲. ضرورت، اهمیت و اهداف تحقیق ۲
۳. سؤالها و فرضیه های تحقیق ۳
۴. روش تحقیق و گردآوری اطلاعات ۳
۵. پیشینه تحقیق ۴
۶. منابع و مآخذ تحقیق ۵
۷. ساختار پژوهش ۶

فصل اول: کلیات

- ۱-۱. مفهوم شناسی تربیت اخلاقی ۸
- ۱-۱-۱. مفهوم تربیت ۸
- ۱-۱-۱-۱. تربیت در لغت ۸
- ۱-۱-۱-۲. تربیت در اصطلاح ۱۱
- ۱-۱-۲. مفهوم اخلاق ۱۴

۱۶ مفهوم تربیت اخلاقی	۳-۱-۱
۱۷ جایگاه اخلاق و تربیت اخلاقی در آینه کلام وحی	۲-۱
۲۳ جستاری در باب نحله های تربیت اخلاقی	۳-۱
۲۳ مکتب فضیلت گرایی	۱-۳-۱
۲۳ شکل گیری مکتب اخلاقی فضیلت مدار در یونان	۱-۱-۳-۱
۲۸ اندیشمندان اسلامی و اخلاق فضیلت مدار	۲-۱-۳-۱
۳۰ رویکرد مکتب فضیلت گرایی به تربیت اخلاقی	۳-۱-۳-۱
۳۴ مکتب وظیفه گرایی	۲-۳-۱
۳۷ رویکرد مکتب وظیفه گرایی به تربیت اخلاقی	۱-۲-۳-۱
۴۱ مکتب منفعت گرایی	۳-۳-۱
۴۵ رویکرد منفعت گرایی به تربیت اخلاقی	۱-۳-۳-۱

فصل دوم:

مبانی تربیت اخلاقی در قرآن کریم

۵۴ درآمد	
۵۵ مبانی تربیت اخلاقی در قرآن کریم	۱-۲
۵۷ مبانی خداشناسی: خدا، خالق جهان و انسان	۱-۱-۲
۵۸ یگانه هستی بخش	۱-۱-۱-۲
۶۰ سرچشمه همه کمالات	۲-۱-۱-۲
۶۱ قادر مطلق	۱-۲-۱-۱-۲
۶۳ مالک و مَلِک حقیقی هستی	۲-۲-۱-۱-۲
۶۷ عزیز عزّتبخش	۳-۲-۱-۱-۲
۶۹ زیبای زیبایی آفرین	۴-۲-۱-۱-۲
۷۱ مبانی جهان شناسی: جهان، نظامی الهی و هدفدار برای انسان	۲-۱-۲
۷۱ جهان، دارای حیثیت از اویی و به سوی اویی	۱-۲-۱-۲
۷۴ جهان، آفریده خداوند برای انسان	۲-۲-۱-۲
۷۸ مبانی انسان شناسی: انسان برای خدا	۳-۱-۲

۷۸	۱-۳-۱-۲. شاخصه های هویت ساز انسان در قرآن.....
۷۸	۱-۱-۳-۱-۲. مقام خلافت الهی.....
۸۳	۲-۱-۳-۱-۲. کرامت انسان.....
۸۵	۳-۱-۳-۱-۲. انسان، امانتدار الهی.....
۸۷	۴-۱-۳-۱-۲. انسان، موجودی آزاد و انتخابگر.....
۹۱	۲-۳-۱-۲. ساختار وجودی انسان در قرآن.....
۹۳	۱-۲-۳-۱-۲. جسم.....
۹۷	۲-۲-۳-۱-۲. روح.....
۱۰۵	۳-۳-۱-۲. ویژگی های فطری انسان در قرآن.....
۱۰۶	۱-۳-۳-۱-۲. حبّ ذات.....
۱۰۸	۲-۳-۳-۱-۲. کمال طلبی.....
۱۰۹	۳-۳-۳-۱-۲. زیبایی طلبی.....

فصل سوم:

راهکار قرآن برای تربیت اخلاقی انسان

در مرحله «هوا پرستی»

۱۱۷	درآمد.....
۱۱۷	۱-۳. اخلاق در جزیره العرب پیش از اسلام.....
۱۲۰	۲-۳. نحوه تعامل قرآن با متربی در فرآیند تربیت اخلاقی.....
۱۲۰	۱-۲-۳. بهره گیری از زبان فطری.....
۱۲۲	۲-۲-۳. برقراری رابطه عاطفی با متربی.....
۱۲۴	۳-۲-۳. درک واقعیت وجودی متربی.....
۱۲۸	۴-۲-۳. تدریج و رفق.....
۱۳۱	۳-۳. مراحل تربیت اخلاقی در قرآن کریم.....
۱۴۱	۴-۳. مرحله اول: مرحله هواپرستی و «إخلاق الی الارض».....
۱۴۵	۵-۳. راهکارهای تربیتی بایسته در وهله «هواپرستی».....
۱۴۶	۱-۵-۳. تبیین اصل توحید.....
۱۵۴	۲-۵-۳. احیای کرامت نفس انسان.....

فصل چهارم:

راهکار قرآن برای تربیت اخلاقی انسان

در مرحلهٔ منفعت‌گرایی دنیوی

- درآمد ۱۶۰
- ۱-۴. مرحلهٔ دوم: مرحلهٔ منفعت‌گرایی دنیوی و «إِثْقَالٌ إِلَى الْأَرْضِ» ۱۶۰
- ۲-۴. راهکارهای تربیتی بایسته در مرحلهٔ منفعت‌گرایی دنیوی ۱۶۳
- ۱-۲-۴. تربیت اخلاقی با تکیه بر منفعت دنیوی ۱۶۳
- ۱-۱-۲-۴. تکیه بر منفعت دنیوی در تبیین اصل توحید و تثبیت ایمان ۱۶۵
- ۲-۱-۲-۴. تکیه بر منفعت دنیوی در تخلُّق به اخلاق فاضله ۱۷۰
- ۲-۲-۴. از منفعت‌گرایی دنیوی تا منفعت‌گرایی اخروی ۱۸۰
- ۱-۲-۲-۴. تعمیق اصل ایمان ۱۸۱
- ۲-۲-۲-۴. تکیه بر کرامت نفس ۱۹۱
- ۳-۲-۲-۴. گامهای عملی برای گذر از مرحله منفعت‌گرایی دنیوی به منفعت‌گرایی اخروی ۱۹۷

فصل پنجم:

راهکار قرآن برای تربیت اخلاقی انسان

در مرحلهٔ منفعت‌گرایی اخروی

- درآمد ۲۰۲
- ۱-۵. مرحلهٔ سوم: منفعت‌گرایی اخروی ۲۰۲
- ۲-۵. راهکارهای تربیتی بایسته در وهلهٔ منفعت‌گرایی اخروی ۲۰۴
- ۱-۲-۵. تربیت اخلاقی با تکیه بر منفعت اخروی ۲۰۴
- ۱-۱-۲-۵. تکیه بر منفعت اخروی در تثبیت و ارتقای ایمان ۲۰۴
- ۲-۱-۲-۵. تکیه بر منفعت اخروی در تخلُّق به اخلاق فاضله ۲۱۰
- ۲-۲-۵. از منفعت‌گرایی اخروی تا خدا‌گرایی ۲۱۸

فصل ششم:

راهکار قرآن برای تربیت اخلاقی انسان

در مرحله خداگرایی

- درآمد ۲۲۲
- ۱-۶. خداگرایی؛ راهکار ویژه قرآن در تربیت اخلاقی انسان ۲۲۲
- ۲-۶. تربیت اخلاقی بر محور خداگرایی ۲۳۶
- ۱-۲-۶. معرفت بخشی توحیدی به منظور جهت بخشی مناسب به مقتضیات فطری ۲۳۶
- ۲-۲-۶. احیا و شکوفا سازی حبّ و ایمان توحیدی در نهاد متربی ۲۴۵
- ۳-۲-۶. به کارگیری ابزار حبّ و معرفت در مسیر وارستگی اخلاقی ۲۵۰
- ۱-۳-۲-۶. تکیه بر معرفت توحیدی در تربیت اخلاقی ۲۵۱
- ۱-۱-۳-۲-۶. بررسی چند نمونه قرآنی ۲۵۲
- تکبر و تواضع ۲۵۲
- بخل و بخشش ۲۵۵
- سوء ظنّ و توکل ۲۵۷
- ترس و شجاعت ۲۶۰
- جزع و صبر ۲۶۴
- سخط و رضا ۲۶۶
- ریا و اخلاص ۲۶۸
- ۲-۳-۲-۶. تکیه بر حبّ توحیدی در تربیت اخلاقی ۲۷۳
- ۱-۲-۳-۲-۶. محوریت بخشی به خوشایند محبوب در تعریف فضیلت و رذیلت ۲۷۳
- ۱-۱-۲-۳-۲-۶. بررسی چند نمونه قرآنی ۲۸۱
- صبر ۲۸۱
- احسان ۲۸۳
- انفاق ۲۸۵
- تقوا ۲۸۸
- ۲-۲-۳-۲-۶. متخلّق ساختن متربی به اخلاق الهی با تکیه بر سنخیت آفرینی حبّ ۲۹۱
- ۱-۲-۲-۳-۲-۶. بررسی چند نمونه قرآنی: ۲۹۵

۲۹۵.....	- نمونه اول: آیات ۱۴۷ تا ۱۴۹ سوره مبارکه «نساء».....
۲۹۸.....	- نمونه دوم: آیات ۶ تا ۱۱ سوره مبارکه «ضحی».....
۳۰۱.....	۳-۶. ثمرات راهکار خداگرایی در تربیت اخلاقی.....
۳۰۲.....	۱-۳-۶. جوشش معرفت ناب توحیدی در سایه سار اخلاص و تنزه اخلاقی.....
۳۰۸.....	۲-۳-۶. ازدیاد ایمان و اشتداد حبّ در پرتو نور الهی و معرفت افاضی.....
۳۱۳.....	۳-۳-۶. ورود به وادی مخلصین و تنزه کامل اخلاقی.....
۳۱۹.....	خاتمه.....
۳۲۴.....	کتاب نامه.....

پیشگفتار

روزگار معاصر، روزگار سرگشتگی بشر و ابتلای او به بحرانهای اخلاقی است؛ گویا جاهلیتی نوین بر جوامع انسانی -از جمله کشورهای اسلامی- سیطره یافته است.

متأسفانه این بحران زدگی در حالی است که قرآن در میان مسلمانان موجود است؛ قرآنی که مکتب تربیتی آن چهارده قرن و اندی پیش، کوشید تا جاهلیت اولی را مضمحل و جامعه‌ای ارزشی را جایگزین آن سازد؛ چونان که «تاریخ هنوز به تحیّر بر در این سرای، خشک و لرزان مانده است»^۱. اگر در آن روزگار، قرآن توانست چنین معجزه‌آفرین باشد و ظلمات جهل و رذیلت را از جامعه بزدايد، امروز نیز یگانه راهکار رهایی از آثار شوم جاهلیت مدرن، بازگشت به آموزه‌های ناب قرآنی و پی‌ریزی نظامی تربیتی بر محور آن خواهد بود که البته ضرورتش بر هیچ‌کس پوشیده نیست؛ چونان که تبیین همین ضرورت از جانب استاد محترم راهنما موجب گردید نگارنده، پژوهش در این عرصه را وجهه همت خویش سازد.

امید که اساتید حوزه علوم و معارف قرآن و اندیشه‌وران عرصه اخلاق و تربیت، با ارائه پیشنهادها و راهنمایی‌های سازنده خود، محصول ظرف وجودی این کمینه را به گستره ساحت اندیشه و همت خویش راه دهند تا از رهگذر پیوستن قطره به دریا، نقایص کار مرتفع گردد.

^۱-بیتی از شعر «در سایه‌سار نخل ولایت»، سروده شاعر معاصر دکتر علی موسوی گرم‌ارودی.

در این جا، ذکر چند نکته ضروری می نماید:

۱. گرچه در آغاز راه سعی بر این بود که مقایسه‌ای جامع، بین مکتب تربیتی قرآن و سایر ادیان و مکاتب صورت گیرد، ولی گستردگی کار و محدودیت زمان، همچنین محدودیت صفحات پایان‌نامه مجال گسترده‌ای برای آن باقی نگذاشت و این تطبیق و مقایسه، در حدی مجمل و خلاصه باقی ماند.
۲. اگر در فصل نخست این نگاشته، به سه رویکرد فضیلت‌گرا، وظیفه‌گرا و منفعت‌گرا در عرصه تربیت اخلاقی پرداخته شده است، مقصود، نه ارائه توضیحی غیر ضروری، بلکه فراهم شدن زمینه‌ای برای بررسی رویکرد قرآن به تربیت اخلاقی انسان و مقایسه هرچند مختصر آن با مکاتب بشری مزبور است.
۳. مراد از مبانی تربیت اخلاقی در فصل سوم، مبانی عام و اصلی آن است که طرح آن‌ها در راستای تبیین راهکار تربیتی قرآن ضروری می نماید؛ نه این که همه مبانی با همان جزئیات مطرح در حوزه علوم تربیتی، در دستور کار آن فصل باشد.
۴. همت نگارنده در سرتاسر پایان‌نامه بر آن بوده است که فارغ از هرگونه تحمیل آرای بشری بر قرآن، مبانی و راهکارهای تربیت اخلاقی را صرفاً از خود آیات استخراج کند و حتی بعضاً اصطلاحات و عناوین را نیز از خود قرآن وام بگیرد.
۵. شمار فراوان مستندات قرآنی و روایی و زیاد شدن حجم پایان‌نامه، موجب گردیده است نگارنده به ترجمه متون عربی داخل متن، اکتفا و از ترجمه آیات و روایات موجود در قسمت پاورقی صرف‌نظر کند. نیز کثرت ارجاعات و پاورقیها، باعث شده است نام کامل کتاب و نویسنده فقط در نخستین بار ارجاع به هر منبع، آورده شود.
۶. در این نگاشته برای ترجمه آیات قرآن کریم، از ترجمه دکتر آیتی استفاده شده است.

۷. مرانامه نگارنده در استفاده از منابع، فرموده «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرُ إِلَى مَنْ قَالَ»^۲ بوده است، وگرنه شخصیت و بسیاری از آراء افرادی چون غزالی و سید قطب، هرگز مورد تأیید وی نمی‌باشد.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از زحمات فراوان استاد محترم راهنما، جناب آقای دکتر نقی زاده که از مرحله انتخاب موضوع تا پایان نگارش، این جانب را همراهی فرموده و ممنون و مدیونِ همیشگیِ خویش ساختند؛ نیز از راهنماییها و پیشنهادات سازنده استاد محترم مشاور، جناب آقای دکتر قندیلی که در راستای پیشبرد بیشتر و بهتر کار، بنده را قرین لطف خویش نمودند، تشکر و قدردانی کنم.^۳

همچنین ممنون زحمات همه اساتید ارجمند گروه علوم قرآن و حدیث هستم که طی این چند سال، وجود این جانب را در مسند شاگردیشان تحمل فرمودند و آموزه‌هایشان سرمایه‌ای ارزشمند برایم - به ویژه در راستای نگارش رساله حاضر - گردید.

«خداوند، یار همگان و راه همه مان، راه دلخواه او باد»

فاطمه رضاداد

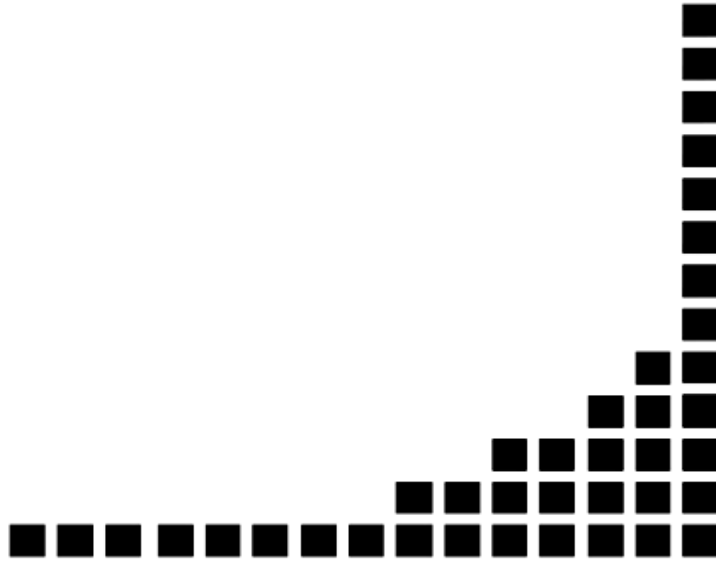
بهار ۱۳۹۰

^۲ - آمدی، عبدالواحد بن محمد، *غرر الحکم و درر الکلم*، ص ۵۸.

^۳ - همچنین تشکر مضاعف از استاد گرانقدر، جناب آقای دکتر نقی زاده و سپاس فراوان از اساتید بزرگوار، سرکار خانم الله دادی، جناب آقای دکتر ایروانی نجفی و جناب آقای دکتر جوارشکیان دارم که با قول و فعل خویش، افق‌های نوینی را در فراراه حیات علمی و معنوی‌ام گشودند.

مقدمه

۱. تعریف مسئله و تبیین موضوع پژوهش:

فضایل و رذایل اخلاقی از دیر زمان، ذهن اندیشه‌وران را به خود مشغول نموده و مکاتب اخلاقی متعددی را پدید آورده است. هر یک از این مکاتب بر اساس نوع جهان‌بینی خویش، به تبیین ارزشها و ضد ارزشهای اخلاقی و راههای تحقق آنها پرداخته‌اند. در این میان، کتب آسمانی و انبیاء الهی، همواره اهتمام به مسأله اخلاق را به عنوان حقیقتی جدایی‌ناپذیر از دین، بخشی از رسالت خویش قرار داده و ضمن اصلاح و تربیت اخلاقی بشر، اتمام این رسالت را به پیامبر خاتم و کتاب آسمانی وی سپرده‌اند.

آن چه اساس این پژوهش را تشکیل می‌دهد، بررسی مبانی و راهکارهای تربیت اخلاقی در قرآن کریم در راستای اتمام رسالت مزبور است. به عبارت دیگر، مسأله اصلی در این جا این است که قرآن کریم، به عنوان آیت بلند اعجاز شریعتی که پیام‌آور آن، آینه تمام‌نمای فضیلت و اخلاق^۴ و غایت قصوای بعثت او، رساندن بشر به اوج قلّه فضائل اخلاقی است^۵، در جهت فضیلت‌پروری و تحقق بخشی به ارزشهای اخلاقی از چه اسلوب و مسلک خاصی بهره جسته است؟

۲. ضرورت، اهمیت و اهداف تحقیق:

با توجه به اهمیت تربیت اخلاقی انسان و رواج نظریات و مکاتب اخلاقی مختلف در جوامع بشری، بایسته است راه تربیت اخلاقی بشر را از کسی بجوییم که هستی‌بخش و آشنا با همه زوایای وجودی اوست. بر همین اساس، توجه به راهکارها و رهنمودهای قرآن کریم برای تربیت اخلاقی بشر، امری

^۴ - « وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ » (قلم / ۴).

^۵ - « قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): بُعِثْتُ بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ وَمَحَاسِنِهَا » (مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ج ۱۶، ص ۲۱۰).

بایسته و غیر قابل انکار می‌باشد. پایان‌نامه حاضر در پی آن است تا با نگاهی قرآن‌پژوهانه، مبنا و شاهراه اصلی تربیت اخلاقی بشر در قرآن کریم را موضوع سخن قرار دهد و سیر این روند را از آغاز تا پایان، به تحلیل و بررسی بنشیند.

هدف این پژوهش، تبیین متدلوژی تحقیق بخشی به ارزشهای اخلاقی در قرآن مجید، تلاش در جهت فهم جایگاه خدامحوری در مکتب فضیلت‌پرور قرآن کریم و دلالت‌های آن بر تربیت اخلاقی، واکاوی آیات به منظور تبیین برخی دیدگاهها درباره مکتب تربیتی قرآن، بررسی ویژگیهای اسلوب قرآن در تربیت اخلاقی بشر و سرانجام، بهره‌گیری از رهنمودهای قرآن برای نجات انسان از بحران اخلاقی موجود در جهان معاصر است.

۳. سؤالا و فرضیه های تحقیق:

این پژوهش در پی یافتن پاسخ برای پرسشهای زیر است:

۱. مهمترین مبنای تربیت اخلاقی در قرآن کریم چیست؟
 ۲. محور و شاهراه اصلی اصلاح و تربیت اخلاقی در قرآن کریم و به دیگر سخن، صراط مستقیم تحقیق بخشی به ارزشهای اخلاقی در عینیت حیات فردی و اجتماعی چیست؟
 ۳. قرآن کریم برای درونی ساختن ارزشهای اخلاقی و در راستای عملی ساختن شاهراه تربیتی مزبور، چه راهکار یا راهکارهایی را مؤثر می‌داند؟
- در پاسخ به سؤالهای فوق و تعیین خطوط کلی تحقیق، فرضیات ذیل مطرح است:

۱. توحید مهمترین مبنای تربیت اخلاقی در قرآن کریم است.
۲. رفع زمینه‌های بروز رذائل اخلاقی از طریق تکیه بر ایمان توحیدی، شاهراه اصلی اصلاح و تربیت اخلاقی در قرآن کریم است.
۳. راهکارهای قرآن برای درونی ساختن ارزشهای اخلاقی، راهکارهایی متنوع و متناسب با رشد ایمانی متربی در هر وهله از مراحل تربیت است. به طور کلی افزایش خودشناسی و خداآواری در انسان، معرفی رذائل اخلاقی و توجیه شناختی پیامد تخلق به آنها، ایجاد جاذبه برای تزکیه نفس، بیدار ساختن کرامتهای انسانی در نهاد فرد و تغییر نگرش او نسبت به مفاهیم اخلاقی از جمله این راهکارهای متنوع قرآنی به شمار می‌روند.

۴. روش تحقیق و گرد آوری اطلاعات:

نگارنده در راستای فراهم آمدن این نگاه، ابتدا آثار مکتوب تربیتی و اخلاقی را مورد مطالعه قرار داده و بعضاً از جنبه‌های مثبت و منفی آراء مطرح در عرصه تربیت اخلاقی آگاه گشته است. آنگاه با استفاده از تفاسیر مهم، تک تک آیات قرآن، از آغاز تا پایان را به مطالعه نشست و نکات محتوایی و دقائق تربیتی و اخلاقی مورد نظر را استخراج نموده است. سپس فیشهای اندوخته را با بهره‌گیری از شیوه توصیفی-تحلیلی و روش کتابخانه‌ای و اسنادی به کار گرفته و نگاشته حاضر را سامان داده است.

۵. پیشینه تحقیق:

در نتیجه کاوش در منابع اطلاع رسانی معلوم می‌گردد هیچ کتاب یا مقاله مستقلی درباره موضوع پایان‌نامه حاضر تدوین نشده است.

در میان آثار مکتوب، نزدیکترین اثر به این پایان‌نامه، رساله «مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن کریم از دیدگاه علامه طباطبایی» نگاشته خانم زینب کبیری است که تاریخ دفاع و انتشار خبر آن، پس از تصویب طرح پیشنهادی پایان‌نامه این جانب بود. وجه تمایز نگاشته حاضر با اثر مزبور در این است که آن اثر، نه تحقیقی قرآن پژوهانه و از سنخ تفسیر موضوعی، بلکه اثری مبتنی بر آراء تربیتی علامه طباطبایی و نقل اقوال ایشان است که البته در برخی موارد، با نگاشته حاضر هم سویی دارد. نیز در آن اثر، محور بحث نه شاهره تربیتی قرآن، بلکه بیان شیوه‌های تربیت اخلاقی همچون نصیحت، الگو سازی، داستان و مثال، وعده بهشت و دوزخ، پرسش و پاسخ، ابتلاء و ... است که البته همگی آنها بر محور توحید متمرکزند. تطبیقی نبودن آن پایان‌نامه و نپرداختن آن به مسائلی چون منفعت‌گرایی، وظیفه‌گرایی و ... در قرآن از دیگر وجوه تمایز آن با نگاشته حاضر می‌باشد.

اثر دیگری که در راستای موضوع پایان‌نامه موجود است، کتاب «التربیه الاخلاقیة الاسلامیة»، اثر دکتر مقداد یالجن است. این اثر که قرآن و سیره را در کنار هم مبنا قرار می‌دهد و از آثار قابل ملاحظه و ارزشمند در ساحت تربیت اخلاقی محسوب می‌گردد، صبغه خاص علوم تربیتی داشته و بیشتر در صدد ارائه‌نمایی کلی از ابعاد گوناگون تربیت اخلاقی اسلامی اعم از اهداف، اصول، راهکارها، مراحل و ابزارهای تربیتی است. از میان این ابعاد، فقط بُعد راهکارها-آن هم صرفاً به لحاظ عنوان- با نگاشته حاضر مشترک است؛ زیرا

راهکارهای مطرح در آن اثر، به جنبه تلقینی، طبیعی و فعال بودن آنها نظر دارد؛ نه شاهره اصلی تربیت اخلاقی که در این پایان‌نامه مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

سومین اثر مطرح در این ساحت، کتاب «القرآن الکریم، منهجه و وسائله فی التربیه الاخلاقیة» تألیف دکتر محمد جمعه عبدالله است که باز با نگاشته حاضر، تفاوتی جدی دارد. در این اثر، محور بحث بر عوامل مؤثر در ساحت تربیت اخلاقی هم چون وراثت، محیط، خانواده و ... و راهکارها و ابزارهایی چون عادت و تمرین، الگوپردازی، موعظه و ارشاد، انذار و تبشیر و ... است؛ ضمن این که شیوه ارائه آنها فاقد تحلیل محتوایی و بیشتر دارای صبغه نقلی است. این در حالی است که نگاشته موجود، اثری تحلیلی و فاقد مباحث مزبور است.

غیر از این سه اثر، سایر آثاری هم که در زمینه اخلاق و تربیت در قرآن نگاشته شده‌اند، عموماً یا به فلسفه اخلاق و تربیت و اموری چون الگوپردازی، تبشیر و انذار، جدال و موعظه حسنه و ... پرداخته‌اند، یا از جزئیات نحوه تزکیه نفس و اخلاق عملی در قرآن سخن به میان آورده‌اند^۶ و یا تأثیرات تربیتی اموری هم- چون امثال و داستان‌های قرآنی را محور کلام ساخته‌اند^۷؛ در حالی که رساله حاضر، در پی آن است تا با نگاهی قرآن‌پژوهانه و از نوع تفسیر موضوعی، به متدلوژی تحقق بخشی به ارزشهای اخلاقی در قرآن کریم و ویژگیهای آن پردازد و جنبه اعجاز هدایتی قرآن در بُعد تربیت اخلاقی را مد نظر قرار دهد. لذا گر چه

^۶ - به عنوان مثال، می توان از منابع زیر نام برد: مبادئ اخلاق در قرآن کریم: آیه الله جوادی آملی؛ المبادئ التربوية في سياق القرآن الكريم والسنة النبوية الشريفة: حازم علی احمد بدارنه؛ تشويق و تنبيه در تعليم و تربیت اسلامي: فاطمه کریمی دردشتی؛ اسوه های قرآنی و شیوه های تبلیغی آنان و مقایسه آنها با شیوه های شناخته شده تبلیغ در جهان امروز: مصطفی عباسی مقدم؛ روش الگویی تربیت از دیدگاه قرآن: رضا مهتاب؛ روش های هدایتی قرآن کریم: تقی جاویدان؛ منهج القرآن فی تربية المجتمع: عبد الفتاح إبراهيم عاشور؛ فلسفة التربية الإسلامية كما يحددها القرآن الكريم: علی خليل مصطفى أبو العينين؛ فلسفة التربية فی القرآن الكريم: عمر احمد عمر؛ القيم التربوية فی القرآن الكريم: أحمد حسن عبد القادر؛ القيم التربوية فی القرآن الكريم: عبد السلام الشبراوی؛ المبادئ التربوية المستنبطة من آیات العهد والميثاق فی القرآن الكريم: حسن محمد علی الکنانی؛ بعض جوانب فلسفة التربية الإسلامية فی القرآن الكريم و الحديث الشریف: سامح زمیل عبد الرحيم؛ التربية والتعليم فی القرآن الكريم والسنة النبوية: عبد العال سيد النصر محمد؛ الأسس التربوية لبناء الفرد من خلال القرآن الكريم: عبد الكريم منغورو توری.

^۷ - از جمله این آثار، عبارتند از: اخلاق در قرآن: آیت الله مکارم شیرازی؛ مراحل اخلاق در قرآن کریم: آیه الله جوادی آملی؛ منهج القرآن الكريم فی اصلاح النفوس: عبدالحاج محمد الحریری؛ منهج القرآن الكريم فی إصلاح النفس الإنسانية: الجوهره محمد العنقری؛ المقومات الأخلاقية لبناء الشخصية المسلمة فی القرآن الكريم: هناء صابر محمد دياب حسين؛ النفس الإنسانية ووسائل ترکيتها فی ضوء القرآن: سامية سعيد عمر جوانة.

^۸ - آثار ذیل از این قبیل اند: القيم التربوية التي تضمنها السؤال فی القرآن الكريم: علی سعيد شومان؛ القيم التربوية فی الأمثال القرآنية: خیری محسن مقبیل؛ القيم التربوية فی القصص القرآنی: سعید عبد الحمید محمود السعدنی؛ المبادئ التربوية فی القصص القرآنی: شاهر ذیب إشریخ؛ بعض المضامين التربوية للحوار القرآنی: أسامة زين العابدين عثمان أحمد؛ الدلالات التربوية فی أمثال القرآن الكريم: یاسر محمد عيسى النعیم؛ الأهداف التربوية فی ضوء المثل القرآنی: أسامة زين العابدين عثمان أحمد.

بسیاری از آثار مکتوب، در نگاه نخست، مشابه رساله حاضر به نظر می‌رسند، ولی با کمی تأمل معلوم می‌گردد که آنها به لحاظ زاویه نگاه، ساختار، محتوا و نیز، اهداف پژوهشی با این رساله تفاوت ماهوی دارند.

۶. منابع و مآخذ تحقیق:

- ۱- منابع تفسیری (به ویژه تفاسیری که با رویکرد اجتهادی جامع یا رویکرد تربیتی به قرآن نگریسته‌اند).
- ۲- کتب اخلاقی (اعم از آثار عام اخلاقی یا آثاری که به مسائلی چون اخلاق در قرآن و اخلاق اسلامی پرداخته‌اند).
- ۳- پژوهشهای عرصه تربیت (اعم از تاریخ تربیت، ویژگیهای رویکردهای تربیتی، تربیت در قرآن و سیره معصومین (ع) و تربیت اسلامی).
- ۴- منابع روایی.
- ۵- کتب نگاشته شده در حوزه عرفان (به ویژه آثاری که به سلوک عرفانی و مراحل تهذیب نفس پرداخته‌اند).
- ۶- منابع کلامی.
- ۷- کتب فلسفی (به ویژه فلسفه اشراق و حکمت متعالیه؛ نیز فلسفه‌های مضاف نظیر فلسفه اخلاق، فلسفه تربیت و فلسفه عرفان)

۷. ساختار پژوهش:

این پژوهش در شش فصل سامان یافته است.

فصل اول، به کلیاتی نظیر مفهوم‌شناسی تربیت اخلاقی، جایگاه اخلاق و تربیت اخلاقی در آئینه کلام وحی و رویکردهای عمده مطرح در عرصه تربیت اخلاقی می‌پردازد.

فصل دوم، به مهمترین مبانی تربیت اخلاقی در قرآن کریم، یعنی مبانی خداشناسی، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی اختصاص دارد.

فصل سوم، با تعیین مراحل تربیت بر محور رشد ایمانی، به مرحله نخست آن، یعنی مرحله هواپرستی و راهکارهای تربیتی بایسته آن می پردازد.

فصل چهارم، مرحله دوم، یعنی وهله منفعت گرایی دنیوی را موضوع سخن قرار می دهد و از راهکارهای تربیتی ویژه آن در قرآن سخن می گوید.

فصل پنجم، به مرحله سوم از سیر تربیت اخلاقی در قرآن، یعنی منفعت گرایی اخروی ناظر است و چگونگی فرآیند تربیت در آن را محور کلام می سازد.

فصل ششم، به اصلی ترین مرحله تربیت اخلاقی در قرآن اختصاص دارد: خداگرایی. در این فصل، از جایگاه محوری خداگرایی در مکتب تربیتی قرآن سخن به میان آمده و معلوم گشته که راهکار ویژه قرآن در تربیت اخلاقی چگونه می تواند آدمی را تا برترین مراتب تنزه اخلاقی اوج دهد.

سرانجام، این پژوهش با جمع بندی مطالب و بیان نتایج به اتمام رسیده است.